

Економічний розвиток українських земель у другій половині XIX – на початку XX ст.

Реформи 60–70-х років XIX ст. прискорили економічний розвиток Наддніпрянської України.

Розпочався інтенсивний розвиток промислового виробництва. Наприкінці 60-х і особливо на початку 70-х років розпочався розвиток Донбасу. В 1871 р. англієць Джон Юз відкрив у Катеринославській губернії металургійний завод, поблизу якого виникло селище Юзівка (тепер Донецьк). З 1861 по 1900 рр. видобуток вугілля в Донбасі збільшився майже в 100 раз. У Донбасі в 1900 р. видобувалося понад 2/3 загальноросійського видобутку вугілля. Тут зосереджувалося майже все виробництво коксу. У 1881 р. засновано іноземне акціонерне товариство, яке розпочало розробку залізної руди на Саксаганському руднику в Криворізькому басейні. На кінець XIX ст. Кривбас давав 57,2% видобутку залізної руди в Російській імперії. В другій половині 80-х років на базі руд Кривого Рогу та коксівного вугілля Донбасу розпочалося будівництво великих металургійних заводів у Подніпров'ї: в Олександрійську (тепер Запоріжжя), Катеринославі (Дніпропетровськ), с. Кам'янське (Дніпродзержинськ). Під кінець XIX ст. Наддніпрянська Україна перетворилась в основну вугільно-металургійну базу Росії.

На Правобережжі і Лівобережжі продовжували розвиватися цукрова, харчова, легка промисловості. На початку 80-х років, у зв'язку з посиленням впровадженням парової енергетики, цукрова промисловість України досягла значного розвитку. Виробництво цукру в Україні за період від 1861 р. по 1897 р. зросло у 15 раз. В цій галузі панівні позиції посідали підприємці Яхненки, Смирненки, Харитоненки, Бродські. На середину 90-х років 153 цукрових заводи України виробляли 23,9 млн. пудів цукру.

У 90-х рр. Україна давала більше половини сільськогосподарських машин. У 1895 р. розпочалося будівництво Харківського паровозобудівного, а в наступному році – Луганського машинобудівного заводів. Вже 1900 р. ці заводи випустили 233 паровози (23,3% загальноросійського виробництва).

Індустріалізація сприяла розвитку міст. Особливо швидко розвивалася Одеса, яка вийшла на перше місце в Україні за кількістю промислових підприємств та об'ємом промислового виробництва. В 1879 р. в Одесі було 159 підприємств, а в 1890 р. – 322 (в т. ч. 14 парових млинів, 11 ливарно-механічних заводів, фабрики джутових мішків та ін.). Одеський порт зайняв друге місце за вантажооборотом серед морських портів Росії (після Петербурга).

Промисловий розвиток супроводжувався інтенсивним залізничним будівництвом. Перша залізниця довжиною 196 верст – Балта-Одеса – була збудована в 1865 р. Протягом 1866–1879 рр. в Україні прокладено понад 4,5 тис. верст залізничних колій. На кінець XIX ст. довжина залізниць в Україні становила 1/5 всієї залізничної мережі Російської імперії; залізниці вже зв'язали всі головні міста України між собою та з чорноморськими портами і з промисловими центрами Росії. По річках України ходило 220 пароплавів.

Індустріалізація збільшила частку України у промисловому виробництві Російської імперії (до 20% в 1900 р.), призвела до збільшення кількості міст (в 1897 р. у містах проживало 16% населення Східної України).

Рубіж XIX і XX ст. був в Україні періодом завершення промислового перевороту і переходу до індустріалізації, суть якої полягала у розбудові великої машинної індустрії, якісній зміні структури господарства (промисловість повинна була переважати над сільським господарством, а важка промисловість – над легкою). Ці великомасштабні кардинальні зміни відбувались у надзвичайно складних умовах. Російська імперія, як і більшість передових країн світу, в 1900–1903 рр. пережила економічну кризу. 1904–1908 рр. були роками депресії, і лише в 1909–1913 рр. почалося промислове піднесення.

Українська промисловість, розвиваючись у руслі загальноімперських економічних тенденцій, водночас в силу низки обставин (вигідне географічне розташування; природні

багатства, дешева, але кваліфікована робоча сила та ін.) мала свої особливості. Економічна криза, загостривши конкуренцію, посиливши поляризацію підприємств, змусила буржуазію максимально сконцентрувати і об'єднати сили. Вже на початку XX ст. Україна за рівнем концентрації промислового виробництва в основних галузях була не тільки лідером Російської імперії, а й посіла одне з перших місць у світі. П'ять найбільших південних металургійних заводів (Юзівський, Дніпровський, Олександрівський, Петровський, Донецько-Юр'ївський) виробляли близько 25% загальноросійського чавуну. Заводи Бродського, Терещенка, Харитоненка, Ярошинського та Бобринського виробляли близько 60% цукру-рафінаду у Російській імперії. На великих підприємствах (понад 500 чоловік) в Україні працювало понад 44% усіх робітників, у той час як у США – лише 33%.

Концентрація промислового виробництва підготувала ґрунт для процесу монополізації і тому утворення монополій почалося спочатку саме у найбільш “концентрованих” галузях – металургійній, кам'яновугільній, залізорудній та ін. На початку сторіччя виростають синдикати “Продвагон” (1901), “Продамет” (1902), “Трубопродажа” (1902), “Гвоздь” (1903). Це були досить могутні об'єднання. Наприклад, утворений у 1904 р. синдикат “Продуголь”, до якого входили 18 окремих акціонерних товариств, контролював 75% видобутку кам'яного вугілля у Донецькому басейні. Однак, буржуазії надприбутки навіть у кризових умовах, монополії водночас гальмували господарський розвиток, заважали технічному прогресу, звужували сферу регулюючої дії ринкових відносин.

Монополістичні об'єднання України були тісно пов'язані не тільки з російською буржуазією, а й з іноземним капіталом. Західну буржуазію приваблювали величезні природні багатства, дешева робоча сила, висока норма прибутку, широкий ринок. Показово, що понад 25% іноземних інвестицій у промисловість Російської імперії припадає саме на Україну. Наприклад, у вугільній промисловості 63% основного капіталу перебувало у володінні іноземних компаній, а в металургії – 90%. Могутній синдикат “Продуголь” фактично цілком контролювався французькими інвесторами. Це гальмувало і деформувало економічний розвиток не тільки Наддніпрянської України, а й усієї Російської імперії, адже вітчизняний виробник витіснявся з ринку, а більша частина прибутків, одержаних за рахунок монопольних цін та державних військових замовлень, вивозилась за кордон.

Важливою особливістю промислового розвитку України був нерівномірний розвиток її регіонів. Якщо південь України досить швидко перейшов на капіталістичні рейки і почав бурхливо розвивати промислове виробництво, то південно-західний район орієнтувався головним чином на аграрний сектор, і тут домінував дрібнобуржуазний уклад. Лівобережжя, де зберігались залишки кріпацтва, помітно відстало від інших регіонів України.

Поступово в українських землях склалася певна спеціалізація промислових районів. Донбас став центром вугільної промисловості, Нікопольський басейн – марганцевої, Кривий Ріг – залізорудної, Правобережжя і певною мірою Лівобережжя – цукрової. Ці центри промислового виробництва з часом набули загальноросійського значення. Цьому процесові сприяли значно швидкі, порівняно з загальноімперськими, темпи розвитку ключових галузей промисловості. Якщо за період між 1870 і 1900 р. виробництво залізної руди на Уралі частка промисловості у загальному обсязі продукції усього народного господарства становила 48,2%, в той час як еквівалентний загальноімперський показник складав лише 40%. Українські землі наприкінці XIX – на початку XX ст. стали одним з ключових промислових районів Російської імперії. Саме тут у 1913 р. вироблялось 69% загальноросійської продукції чавуну, 57% сталі та 58% прокату. На Україну в цей час припадало 20,2% усієї продукції машинобудування та металообробної промисловості Росії.

Однак, незважаючи на те, що на території України був зосереджений величезний промисловий потенціал, вона все ж залишалася сільськогосподарським районом імперії, у якому в селах проживало 80% населення.

Імперський центр, проводячи традиційну політику, гальмував і деформував економічний розвиток України, вбачаючи у цьому регіоні передусім потужну сировинну базу. За деякими

даними, саме на українську промисловість у 1913 р. припадало майже 70% усієї сировини та напівфабрикатів Російської імперії і тільки 15% продукції обробної промисловості.

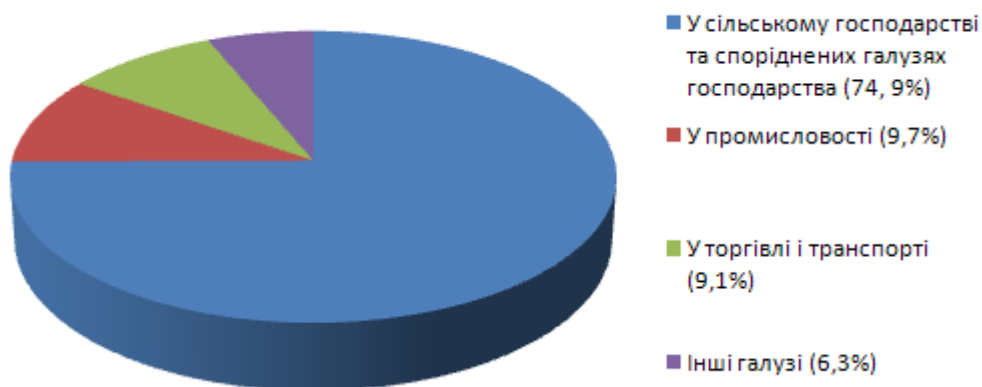
На західноукраїнських землях після 1848 р. кріпосницькі порядки вже не перешкоджали економічному розвитку. Однак тут не спостерігалося такого бурхливого зростання продуктивних сил, як в інших частинах імперії Габсбургів. Економічна ситуація навіть погіршилася. Це було спричинено тим, що з 1861 р. (збудовано залізницю Львів-Відень), починається широке залізничне будівництво, яке поєднало західноукраїнські землі з головними промисловими центрами імперії. Здавалось, це мало б сприяти економічному піднесенню, як це було у провідних країнах Європи. Але у край хлинув потік товарів з індустріально розвинених регіонів імперії (Австрія, Чехія), який розорив місцеві промисли і зруйнував всю традиційну систему господарювання. Все це відбувалося на тлі швидкого зростання населення.

Щоб врятувати ситуацію місцева адміністрація краю намагалась подолати таку економічну диспропорцію розвитком банківської і кредитної системи і залученням інвестицій. На початок XX ст. це сприяло певним позитивним зрушенням.

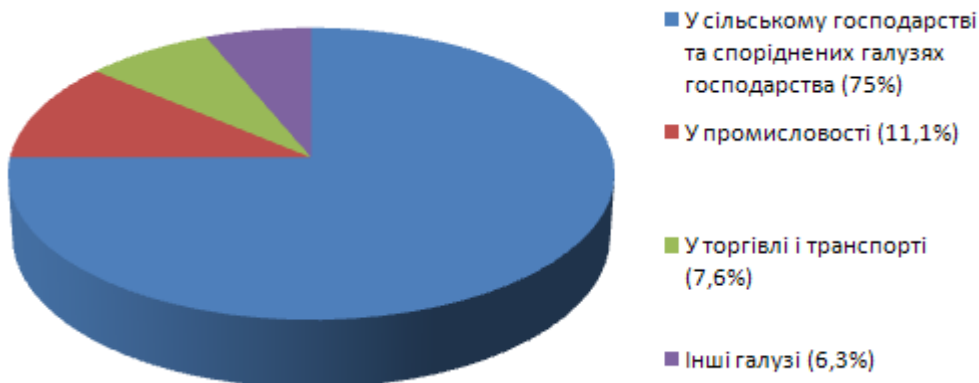
Зацікавлення іноземного капіталу викликали родовища нафти, мінеральних солей, величезні масиви лісу. Внаслідок цього стали швидко розвиватися нафтодобувна та лісозаготівельна галузі промисловості. Наприкінці XIX ст. іноземний капітал посів провідні позиції в економіці західноукраїнських земель. Великі фірми перебирали торгівлю, банки, цілі галузі промисловості.

Професійна структура населення західноукраїнських земель та центральних провінцій Австрійської імперії

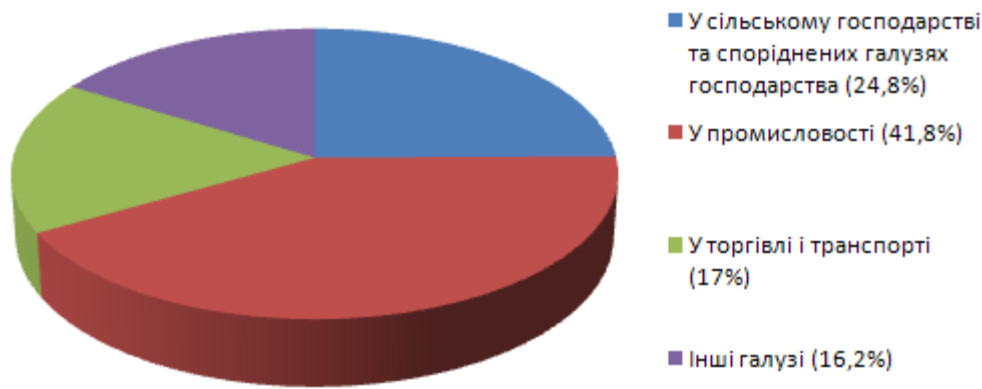
Східна Галичина

Північна Буковина

Нижня Австрія

Примітка. На Закарпатті 85% населення у цей час працювало в сільському господарстві, 10% у промисловості та транспорті.

Сільське господарство західноукраїнських земель розвивалося надзвичайно повільно. Це був не лише найбільший аграрний регіон імперії, а й край з найнижчим рівнем розвитку сільськогосподарського виробництва. Величезні земельні масиви знаходились у власності поміщиків, тоді як більшість селянства постійно страждала від малоземелля, незважаючи не деяке розширення посівних площ. Природне зростання чисельності населення ще більше загострювало ситуацію. Нестерпні умови існування і примара голодної смерті спричиняли виїзд селян у пошуках праці до інших країн.

Західноукраїнська промисловість розвивалася сповільненими темпами. Переважна більшість промислових робітників працювала не у великій фабричній промисловості, а на дрібних підприємствах і майстернях. За офіційними даними, 1885 р. в Східній Галичині на 175 підприємствах обробної промисловості з числом робітників понад 20 осіб працювало лише 10 тис. душ. У Закарпатті тоді ж було декілька аналогічних підприємств, а на Буковині взагалі не було.

Галузева структура промисловості краю була однобокою. Основну частину продукції давали галузі з добування і переробки місцевої сировини – лісова, лісопильна, нафтова, буровугільна, соляна. Найбільшою галуззю промисловості була нафтова, яка почала розвиватися з 70-х рр. XIX ст. Центром нафтової промисловості був Борислав. Контроль над розвитком цієї галузі одразу встановили австрійські та німецькі підприємці. Зацікавленість у збільшенні експорту галицької нафти спонукала їх до застосування технічних вдосконалень. Результатом цього стало зростання видобутку нафти з 20 тис. тонн на рік 1874 р. до 326 тис. тонн у 1900 р., що становило 4% світового видобутку. Але віденський уряд перешкоджав спорудженню нафтоперегінних заводів у Східній Галичині. Галицьку нафту переробляли на австрійських та угорських заводах. Хоча видобуток нафти і виробництво гасу постійно зростали, селяни не мали за що його купити і освітлювали свої оселі скалкою.

Нааявність великої кількості високоякісної деревини (дуб, смерека та бук) спричинила у другій половині 60 – на початку 70-х рр. стрімкий розвиток лісопильної промисловості. Іноземні підприємці за безцінь скуповували чи орендували у поміщиків масиви та вирубували їх. До лісових районів Карпат були підведені залізничні колії, і цінна деревина вивозилася до Німеччини, Австрії, Італії, Англії, Франції, Туреччини та інших країн. На початку XX ст. з Карпат щорічно вивозилося 608 млн куб. м лісу.

Якщо лісопильна промисловість розвивалася швидко, то темпи розвитку меблевого виробництва та інших галузей деревообробної промисловості були дуже повільними. Іноземні підприємці не бажали вкладати кошти в їхній розвиток. Потреби західноукраїнського населення у меблях, папері й картоні задовольнялися імпортною продукцією.

До числа найменш розвинених галузей належали легка й металообробна промисловість. Легка промисловість залишалася на стадії дрібного ремесла і не могла успішно конкурувати з австрійською та угорською фабричною продукцією. Місцеві ткачі, шевці та кравці забезпечували одягом і взуттям лише сільське населення, а міщани носили одяг із тканин

західноєвропейських текстильних фабрик. «Вироби з тканин і пряжі, від сорочки аж до килиму, – писав один із тогочасних галицьких економістів, – залізні та металеві вироби, знаряддя, машини, добрива... словом усе, чого людина потребує від колиски аж до могили, майже все імпортуємо, купуємо, позичаємо в чужих».

Найбільшим підприємствами краю були залізничні ремонтні майстерні у Львові, Стрию та Станіславі. Одначе, зробити в них капітальний ремонт рухомого складу можливості не було, і машини відправляли до Німеччини. Становлення фабрично-заводської промисловості у краї відбувалося надзвичайно повільними темпами. У другій половині XIX ст. у краї діяли лише п'ять великих державних тютюнових фабрик (у Східній Галичині – чотири, в Закарпатті – одна), на яких працювали 4 тис. робітників. У Східній Галичині працювало також декілька сірникових фабрик, металургійних і машинобудівних підприємств.

Розвиток промисловості був пов'язаний з виникненням нової суспільної верстви – промислових робітників. Наприкінці XIX ст. їхня кількість у краї становила близько 55 тис. Джерелами поповнення робітництва були розорені ремісники й селяни.

Становище західноукраїнських робітників було одним із найгірших у Європі.

Заробітна платня промислових робітників у краї була в півтора рази меншою, ніж у центральних районах імперії. За офіційними даними австрійських установ, платня робітників у Львові становила 48–58% заробітку їхніх колег у Відні.

Аграрні реформи, здійснені на західноукраїнських землях під час революції 1848–1849 рр., вивільнили селян від залишків кріпацтва, проте їхнє становище залишалося дуже тяжким. За своє вивільнення селяни мусили впродовж 50 років сплачувати щорічні платежі. У цілому реформа 1848 р. коштувала західноукраїнському селянству понад 300 млн флоринів.

На користь поміщиків вирішувалось і земельне питання. Хоча згідно з реформою за селянами повинні були зберігатися ті землі, якими вони користувалися, поміщики відібрали в них більш родючі угіддя. Відтак після 1848 р. у поміщиків залишилось у Східній Галичині – 44% кращої землі, на Буковині – 54%, в Закарпатті – 70%. Західноукраїнські землі стали краєм, де в сільському господарстві основну картину складали дрібні селянські господарства розміром 2–5 га (80% селянських господарств), які навіть не забезпечували мінімальні потреби селянина, і великі земельні володіння по 15–20 тис. га.

Внаслідок цього еволюція сільського господарства відбувалася дуже повільно. В економічних відносинах між селянами й поміщиками переважали відробітки – за позичене зерно, за оренду землі, за дрова тощо. Лише наприкінці XIX ст. відробітки стали поступатися місцем вільнонайманій праці.

Одним із найголовніших питань для селянина в той час було право користуватися сервітутами. Немоżliвість нормального ведення господарства без використання лісів і пасовиськ була очевидною. Але землевласники призначали заздалегідь надмірну ціну за користування ними, розуміючи, що дітисся нікуди. Сподівання тисяч селян знайти справедливість у судах були марними. Протягом 1848–1881 рр. у судах краю розглядалися 32 тис. справ про права на сервітути, з яких на користь землевласників було вирішено 30 тис.

Неможливість більшості селян забезпечити себе необхідним завдяки праці у власному господарстві змушувала їх шукати додаткових заробітків. Чимало йшло наймитувати до великих землевласників. Проте за свою працю вони отримували в чотири рази менше, ніж сільськогосподарські робітники в інших провінціях імперії Габсбургів. Ще одним виходом стала масова еміграція.

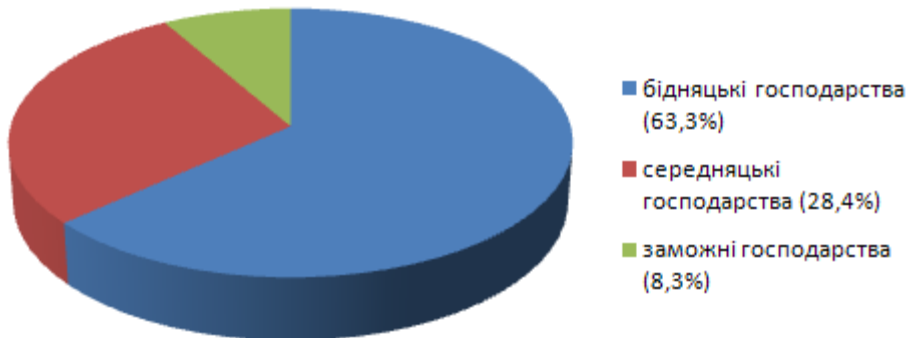
Новою проблемою у напівжебракському житті західноукраїнського селянства стало лихварство. Вимушені позичати гроші для сплати численних податків, селяни швидко опинялись у залежності від лихварів, які, вдаючись до безсоромного шахрайства, під приводом сплати боргу і процентів на нього (в середньому 150–250%) відбирали їхні господарства. Наслідком безпросвітнього становища селян було поширення пияцтва. Землевласники часто самі штовхали їх до цього, видаючи замість платні за роботу батракам талони, що їх можна було реалізувати лише в шинку. Тому не дивно, що наприкінці XIX ст. у Східній Галичині один шинок припадав на кожних 230 жителів, в той час як початкова школа

– на кожних 1500. Злидні нужденного західноукраїнського селянина стали проблемою, про яку знали і якою обурювались у багатьох європейських країнах.

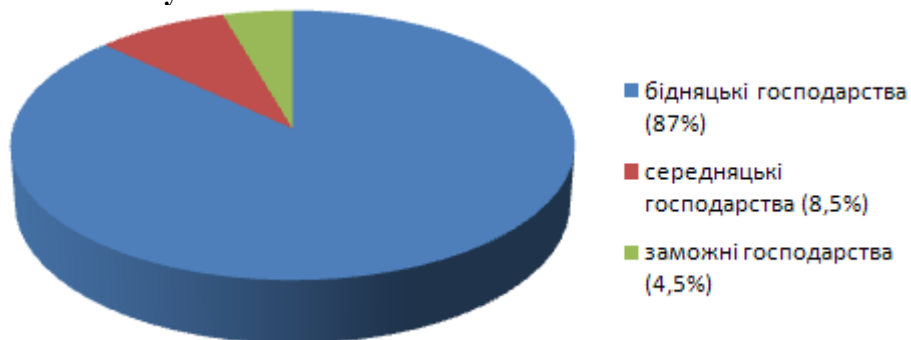
Основною галуззю сільського господарства в краї було рільництво. Через зубожіння селян прогрес у засобах обробітку землі був дуже незначним. Нова сільськогосподарська техніка фабричного виробництва навіть наприкінці XIX ст. застосовувалася лише в деяких заможних господарствах. Велика кількість дешевої робочої сили безземельних селян робила не вигідним імпортувати недешевих машин із західних регіонів імперії або навіть з Англії. Повільне впровадження досягнень агрономічної науки, застаріла технологія обробітку землі обумовлювали низькі врожаї. Протягом другої половини XIX ст. врожайність сільськогосподарських культур у краї була в півтора-два рази нижчою, ніж у західноєвропейських країнах.

І все ж, хоч і повільно, вигляд західноукраїнського села змінювався. Переважну більшість селян вимушена були йти на заробітки. Формується нова суспільна верства західноукраїнських селян-підприємців. На відміну від міської буржуазії та поміщиків, селяни-підприємці були в основному українцями.

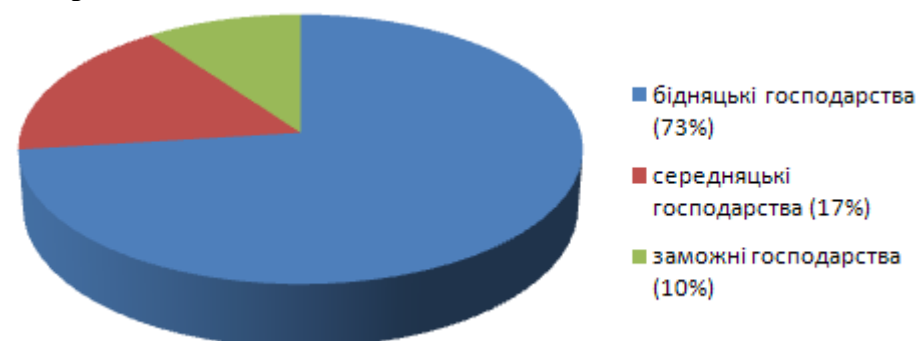
Розшарування селян на західноукраїнських землях
Східна Галичина

Північна Буковина

Закарпаття

Упродовж другої половини XIX ст. в сільському господарстві західноукраїнських земель поступово відбувалася аграрна еволюція, внаслідок якої воно переходило на ринковий шлях

розвитку. Політика Габсбурзької монархії спричиняла те, що ця еволюція відбувалася дуже повільно, у поєднанні із зубожінням більшості селян.